

ENTRÉE!

Portar i Provence
Tankar om historik och hållbarhet

2024

ENTRÉ !

Portar i Provence

Tankar om historik och hållbarhet

Copyright: *Johan Näsström (nasstrom@orange.fr)*

Text: *Johan Näsström*

Foton och akvareller: *Johan Näsström*

Omslagsbilden: *St Maximin de la Sainte Baume, Frankrike*

Citatet på sid 3: *Ivan Milles på Instagram*

“The labour is visible, comprehensible”

I arbetet med den här essän funderade jag över vad det är som fascinerar mig med historiska franska portar, men citatet ovan fick mig att inse att det var just detta med begripligheten.

Vi lever i en värld som blir alltmer obegriplig.

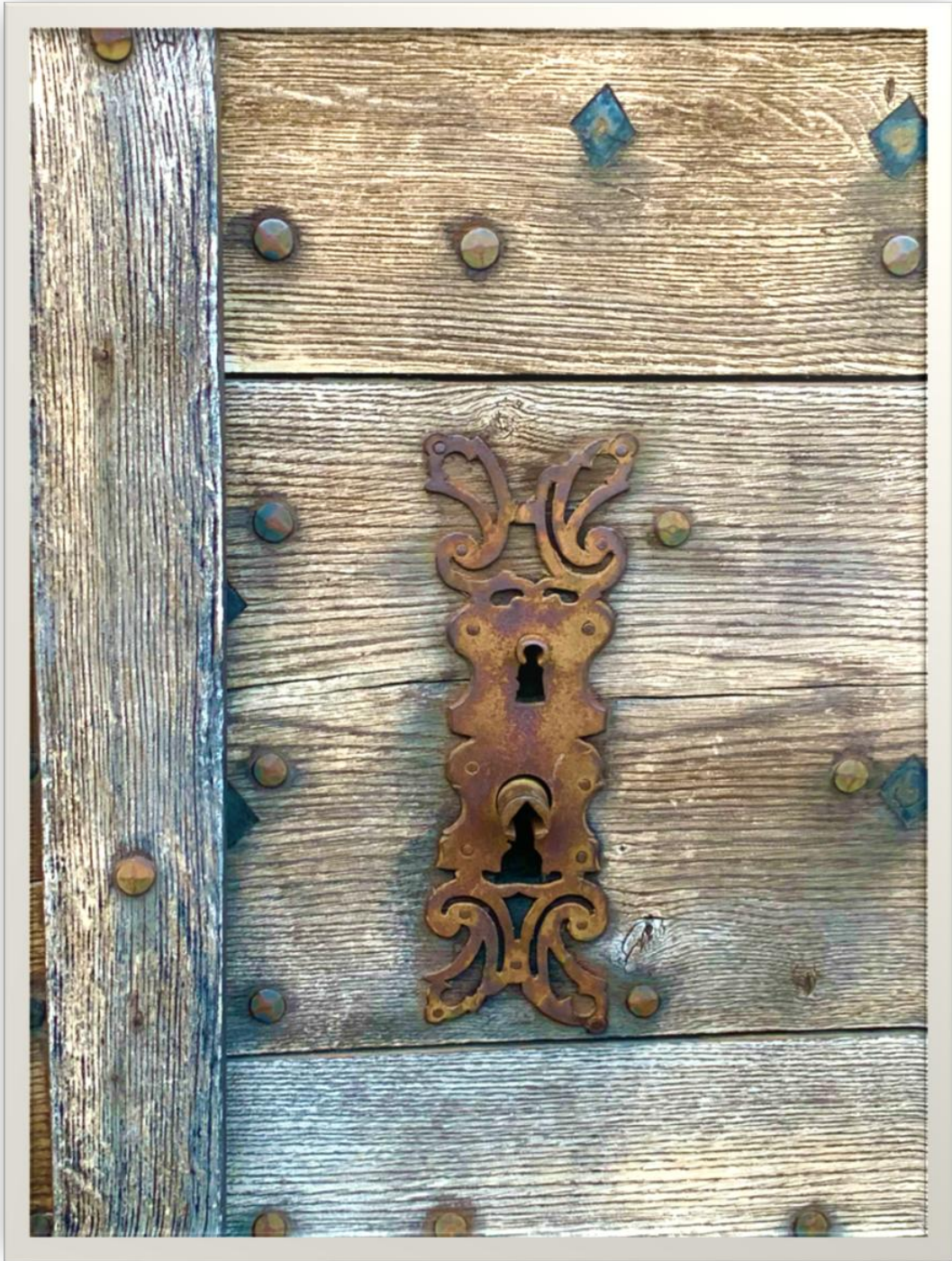
Portar är begripliga. För den som är nyfiken berättar gamla portar villigt om sin funktion, erfarna händers arbete och hur generationer ägare har hanterat att portar åldras, kanske inte alltid så skickligt. Allt detta är begripligt, *comprehensible*.

Följande sidor handlar om historiska portar jag sett i Provence, om värdet av att respektera och underhålla dessa kulturarv och, förhoppningsvis, också förmedla lyckan av att begripa en liten, liten del av vår värld.

Tack till mitt kära bollplank Pia och till Jan Isaksson för kloka kommentarer och en övergripande helikopterblick.

Rians, februari 2024

Johan Näsström

INNEHÅLL

KULTURARV I GATURUMMET	6
FEM PORTAR BERÄTTAR	7
1. Brädportar med liggande bräder.....	7
2. Brädportar med lodräta bräder.....	8
3. Brädportar med pålagda dekorer.....	9
4. Helfranska fyllningsportar	11
5. Halvfranska fyllningsportar	12
TILLBEHÖREN.....	12
Portklapp	13
Lås.....	15
Handtag.....	16
Nyckelbrickor	17
Överljus.....	17
HUR GAMMAL ÄR PORTEN?.....	19
UNDERHÅLL SKAPAR HISTORIA.....	19
BYTA ELLER BEVARA?.....	22
VAD SKA MAN TYCKA OM SLITNA PORTAR?	23

KULTURARV I GATURUMMET

En vandring i provençalska städer och byar är som en tidsresa till gågna seklers färger, dofter och arkitektur. De kanske mest påfallande inslagen i en byggnads fasad är dess portar, de ger det första och bestående intrycket av en byggnad när man passerar eller faktiskt ska besöka den.

Tanken med den här skriften är att väcka intresset för att läsa av gaturummet i gamla provençalska samhällen, att kanske kunna nicka igenkännande inför en kilsågad port eller beundra en portklapp med en ovanlig form. Här står man mitt i ett pågående historisk skeende som började för hundratals år sedan och sträcker sig framåt, in i en okänd framtid. Generationers slitage blir historiska berättelser, knarret från gamla gångjärn är autentiska ljud från förr.

Undertiteln till skriften är *Tankar om historik och hållbarhet*. Egentligen är det två sidor av samma sak, utan hållbarhet ingen historia. Att vårda ett kulturarv kan låta avancerat, men genom att gamla portar har tillverkats med enkla verktyg och naturligt förekommande material finns det inget som hindrar att de repareras, underhålls och används ännu många år.

Portarna på de följande sidorna finns i och omkring min hemby Rians i Provence. Påfallande vackra portar har jag hittat i Jouques, St Martin des Pallieres, St Julien de Montaigner och i de medeltida kvarteren i St. Maximin de la Sainte Baume. Men enastående portar finns naturligtvis över hela Frankrike. Många av dem är i fullt bruk och har överlevt både två och tre århundraden. De är kulturarv väl värda att beundras, vårdas och framför allt brukas.

Ovan: Ett välbevarat gaturum i Rougiers.

Till vänster: Ett vaket öga kan upptäcka små pärlor.

FEM PORTAR BERÄTTAR

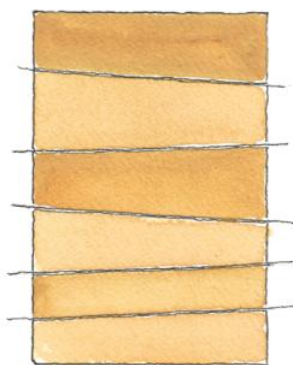
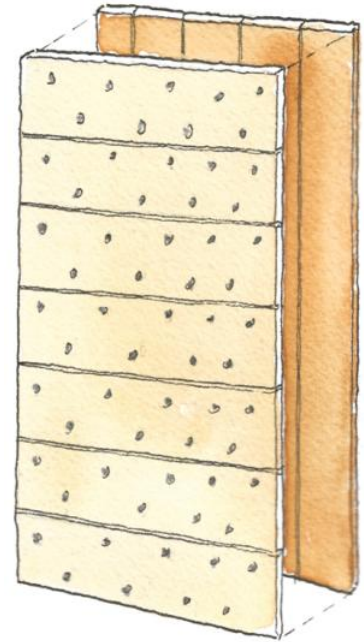
Fram till 1600-talet var dörrar gjorda av enkla bräder, endast på viktiga byggnader skulle det finnas någon utsmyckning eller sniderier. Utformningarna blev med tiden allt mer avancerade och påkostade, portarna utgör ju en väsentlig del av hur en byggnad upplevs. Här nedan får fem typologiskt skilda porttyper presentera sig själva.

1. Brädportar med liggande bräder

De äldsta portarna var enkla **bräddörrar**, med två lager bräder lagda korsvis på varandra. Lagren hålls samman med ett stort antal handsmidda spikar, oftast böjda på baksidan (*klänkta*) för ett bra fäste.

"Visst syns det att mina plankor är gamla? Mängder av handsmidda spikar håller ihop de yttre plankorna med plankorna bakom. Flera generationer av läs har satt sina spår, men det är fint tycker jag. Kolla den slitna tröskeln, den har varit med om en del!"

"Se så väl jag har bevarats under flera århundraden! Ser bräderna konstiga ut? De är kilsågade. Det fina virket var dyrt, men snickaren försökte använda så mycket som möjligt av varje plank. Listigt, eller hur?"

Anledningen till kilformen är förstås att man ville använda så mycket som möjligt av varje bräda och slippa såga bort värdefullt trä som till exempel valnöt eller ek. Kilsågningen gör porten väldigt levande. Portar av senare datum eller i enklare träslag har jämbreda plankor. Portar i ädlare träslag brukade inte målas utan oljades eller vaxades, som porten till höger.

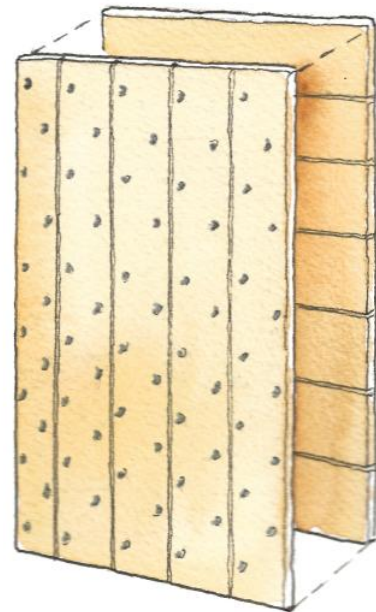

2. Brädportar med lodräta bräder

En annan tidig form av port är de med stående, vertikala bräder som stagas upp med ett lager bräder bakom. De ger kanske ett ståtligare intryck, men nackdelen är att brädernas nedre ände tar åt sig vatten och det skadar bräderna. Därför ser man väldigt ofta olika typer av lagningar. Enklast görs det med några liggande bräder, som här till vänster.

"Visst är jag i fint skick med min blågröna färg? Enkel till formen är jag och lagad nertill också. Lagningen visar att jag är både gammal och omvårdad. Titta, huskatten har en egen ingång! Den smala dörröppningen gör att det räcker med en kraftig träbjälke som stöd för muren ovanför öppningen."

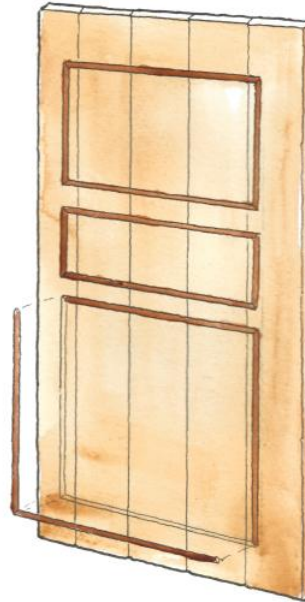
"Jag är nog riktigt gammal. Hela underdelen är utbytt med snedskarvade lagningar. Sneda snitt ger en stadigare skarv och gör att regnvatten som tränger in i skarven inte stannar utan kan rinna nedåt. Elegant! Portklappen är väl fin?"

3. Brädportar med pålagda dekorer

Det finns en lite finare variant på en traditionell brädport där profilerade lister ska ge sken av en helfransk fyllningsport. Typen kan rätt lätt avslöjas om man granskar brädlagret under utsmyckningarna.

"Jo, visst syns det att jag är en enkel brädport, springorna mellan bräderna avslöjar mig. Men jag är lagad och nymålad och kommer att glädja min ägare många decennier till."

"Jag sitter på ett enkelt bostadshus, det avslöjar både den enkla portomfattningen och den smala dörröppningen. Jag är faktiskt bara en enkel bräddörr, men några eleganta lister gör mig väl ändå rätt fin!"

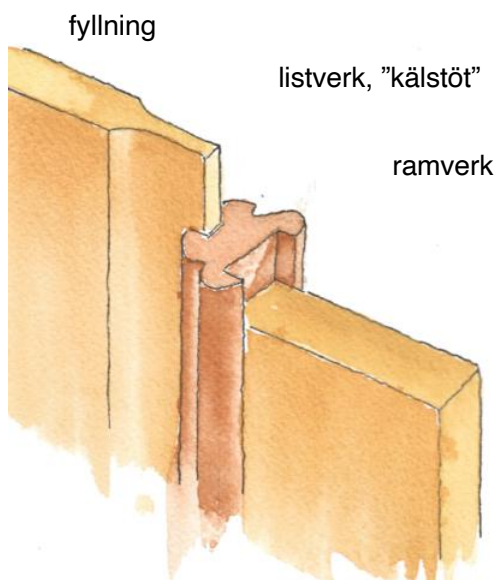
4. Helfranska fyllningsportar

Välstånd och makt manifesteras väldigt tydligt med magnifika portar. De helfranska portarna är de mest exklusiva, där lokala snickare har fått visa upp sin yrkesskicklighet och formkänsla.

De är uppbyggda av ett yttre kraftigt ramverk som omger ett par eller flera så kallade fyllningar. Fyllningarna är förbundna med ramverket med kraftigt profilerade lister, *kälstöt*, se bilden. Utöver att konstruktionen ger ett elegant och arbetat intryck kan portens olika delar röra sig något i förhållande till varandra när temperatur och luftfuktighet varierar, trä är ju ett levande material. Pardörrar eller döbattanger (efter franskans *deux battant*) började förekomma mot 1700-talets slut.

"Lite stolt är jag över att få vara en så pampig entré till en byskola! Jag är en helfransk port med kraftiga profileringar och ett glasat ljusinsläpp överst, ett så kallat överljus. Titta på den eleganta portomfatningen som ska inge respekt. Färgen, lavendelblå, är typisk för Provence. De dubbla portbladen tyder på sent 1700-tal."

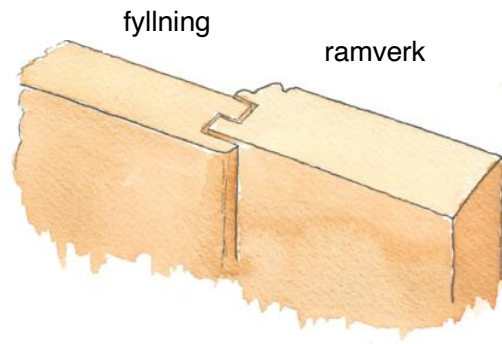
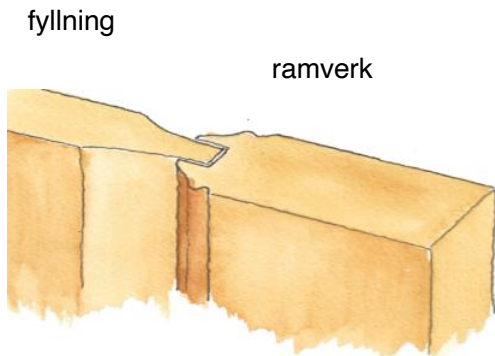

"Vilka härliga färger! Titta på porten, portomfatning, väggfärg och grannens stuprör! Ett gjutet överljus och både handtag och brevlåda. Lagningen ner till är av enklaste slag, men den gör ju nytta."

5. Halvfranska fyllningsportar

Ytterligare en typ är den så kallade halvfranska fyllningsporten, där skivformade fyllningar, *speglar*, fasats in direkt i det omgivande ramverket. Nedan ett par varianter. Typen är helt dominerande när det gäller innerdörrar men förekommer också som ytterdörrar i enklare byggnader.

"Jag är en halvfransk port med breda släta fyllningar. Nej, jag har inte suttit här från början, det syns på att man fick bygga på med en bräda till vänster för att jag var för smal. Men jag har nog en ansenlig ålder ändå, se på den gamla portklappen och de handsmidda spikarna nedtill."

"Jag är ett fint exempel på en halvfransk port med hela fem fyllningar, de tre övre är släta, de två nedre är profilerade. Enkelt överljus, men både brevinkast och handtag är i mässing, som står fint mot den olivgröna färgen."

TILLBEHÖREN

Portklapp

I århundraden har den funnits där för att en besökare ska kunna annonsera sin ankomst. Det handlar förstås om portklappen, dörrklappen eller *heurtoiren* som den kallas på franska. Med ett par dunkar med klappen kunde besökaren göra sig väl hörd för alla i byggnaden, själva porten fungerar som en klangbotten.

Ovan; Smidd kläpp från medeltiden i form av hängande hammare (*marteau suspendue*).

Nedan en mer arbetad "marteau suspendue". Lägg märke till metallplattan under hammaren som ska skydda dörrbladet och ge ett mer distinkt ljud.

Louis XIV i järn från slutet av 1600-talet till början av 1700-talet, en genombruten dekorativ bricka var ett typiskt stölelement.

Nedan till höger: Louis XV, 1700-tal, grodillarsformer gjutna i järn eller brons.

Portklapparna fortsatte att vara praktiska och dekorativa inslag på entrédörrar fram till början av 1900-talet, då moderna elektriska anordningar som ringklockor och senare också porttelefoner ansågs finare och effektivare. Men bättre än någon annan av sina efterföljare förmedlade *heurtoiren* stil, värdighet och social rang. De som lever kvar, kanske övermalade och slitna, är små kulturpärlor som är väl värda att uppmärksammas.

De tidigaste var grovt smidda av en lokal smed. Med den tekniska utvecklingen kunde från 1700-talet mer avancerade former skapas genom gjutning. Gemensamt för dem alla är de har ett högt konstnärligt värde och ofta med en symbolik från djurlivet.

Kläpp i gjutjärn eller mässing utformad som en hand (nästan alltid kvinnohand och oftast vänster hand!) som håller ett klot. Sådana gjutningar från trämodell var tekniskt möjliga från början 1800-talet.

Under 1800-talet blev djurmotiv vanliga. Ett lejonhuvud representerar kraft och mod, en orm som biter sig i svansen symboliserar livets cykel och evigheten.

Hästhuvuden, tappar och andra djur förekommer också som ska berätta något om ägaren.

Den här porten har tre generationer larm: portklapp, klocka med draghandtag och sentida elektronik.

Lås

Naturligtvis har man länge haft behov av att låsa sin port, vare sig man är hemma eller har lämnat sin boning. Från början var man utlämnad till lås som en närbelägen smed kunde åstadkomma (vi säger ju fortfarande låssmed på svenska). En ofta förekommande konstruktion är de så kallade kammarlåsen (*serrure à chambre*), en utanpåliggande lådformad mekanism vanlig även i innerdörrar. De låsen var rejäla konstruktioner som är lätta att rengöra och underhålla, men klarar naturligtvis inte moderna krav på säkerhet mot intrång. Därför kan man på äldre portar ofta se spår av flera generationer av lås, en sorts årsringar från ett långt liv.

Äldre dörrar är ofta tunna och det förutsätter sådana utanpåliggande kammarlås. Infällda så kallade instickslås krävde att dörren gjordes tjockare för att låset skulle få plats. De blev vanliga på pardörrar i mitten av 1800-talet medan det dröjde lite längre för enkeldörrar.

De gamla kammarlåsen är rejäla doningar. En ordentlig rengöring, putsning och ett par klickar fet gör dem ofta som nya igen.

Denna gamla slottsport har både en låsklinka, kammarlås med nyckel och en vertikal skjutregel som kan spärra den andra dörrhalvan.

Till vänster: Från smide till finmekanik. Utvecklingen visar sig som lager på lager genom tre generationer av lås.

Nedan: Denna gamla fängelseport spärras både med en skjutregel och ett lås med nyckel.

Handtag

Portarna öppnas generellt *a la française*, det vill säga inåt. Det innebär att det bör finnas ett handtag på utsidan så att man lätt kan dra igen porten efter sig när man går ut. Utåtgående portar, som den på omslaget, används då man av någon anledning också vill ha en innerdörr.

Många gånger kan portklappen användas som handtag för att stänga, men vanligt är att det finns ett välplacerat handtag för stängningen. De är oftast gjutna i gjutjärn, mässing eller brons i några olika stilar. Här nedan några vanliga exempel.

Ovan: Ett enkelt handtag smitt av en vriden fyrkantstång. Ålder okänd. Till höger. Gjutet handtag, 1800-tal.

1800-tal, brons. Runda handtag monterades centralt på porten för symmetris skull. De fungerade ibland också som vridhandtag för att öppna porten.

Gjutet mässingshandtag, slutet av 1800-talet.

Nyckelbrickor

Ett litet men dekorativt element är ofta de nyckelbrickor som omger nyckelhålet. De ska naturligtvis skydda träet runt nyckelhålet mot slitage men är dessutom ofta elegant utformade av den lokala smeden. Intressant är att de ofta är monterade upp och ner. Sägner hävdar att det är för att djävulen inte ska kunna ta sig in den vägen. Men en troligare orsak kan var att man inte alltid haft tillgång till ett korrekt lås till en befintlig dörr. Eller: vad spelar upp eller ner för roll egentligen?

1. Spår av flera generationer lås, alla med uppochnervända nyckelhål.

2. Ännu ett felvänt nyckelhål.

3. Rikt utsirad nyckelbricka med hål för två skilda lås, kanske för selektiv tillgänglighet?

Överljus

Under 1800-talet började man skapa en öppning ovanför porten kallad överljus, på franska *impost*, för att släppa in ljus in till en annars mörk entré. Ibland var de öppna för att möjliggöra ventilation, fukten kunde vara ett problem i gamla stenhus, men de täcktes ofta av ett elegant galler, gjutet eller utförd i sirligt smide.

Ovan: överljus i trä (1700-tal).

Ovan till höger: i smide (huvudsakligen 1800-tal)

Till höger: gjutet (1900-tal om man gör en grov generalisering)

I ståtligare byggnader förekom redan på 1500-talet ett runt eller ovalt ljusinsläpp, oculus, en bit ovanför portens överkant som skvallrar om att takhöjden innanför porten är betydande.

HUR GAMMAL ÄR PORTEN?

Att betrakta en gammal port kan leda till en fundering om hur gammal den är. Kan man ta reda på det?
Det korta svaret är: Nej.

Kan stilen vara en vägledning?

En stil kan vara representativ för en viss tidsperiod. Men en enskild snickare kan hålla kvar vid en äldre stil, förändra en stil eller helt enkelt skapa en egen stil. Stilar kan också vara regionalt förankrade.

Kan husets ålder avgöra?

Det är osäkert, sannolikt är huset äldre än både dörrar och fönster. Porten kan ha renoverats hårt eller blivit ersatt av en modernare. Gångjärn och andra metalldelar är hållbara, och kan mycket väl ha flyttats över från en kasserad port till en nyttillverkad.

Kan måttsystemet vägleda?

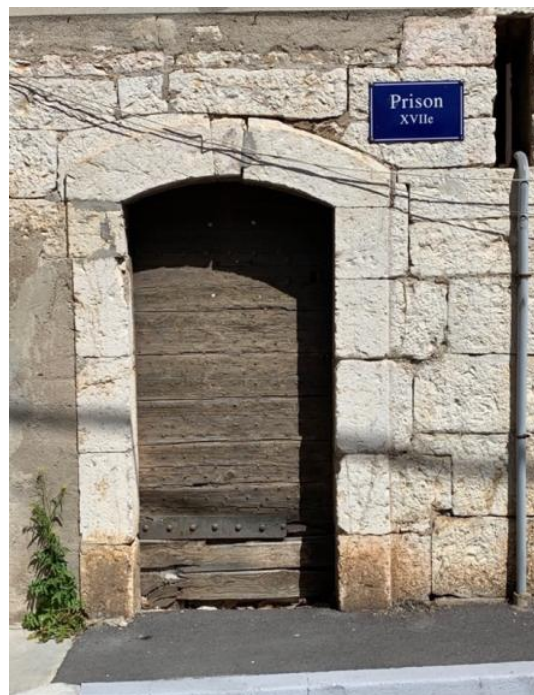
Måttsystemet med tum och fot ersattes av metersystemet efter den franska revolutionen. Om brädtjockleken är hela eller halva tum kan det tyda på att porten är tillverkad innan lagen om metersystemet trädde i kraft år 1799. Men det utesluter inte att lokala snickare har fortsatt använda sina äldre mätverktyg ytterligare några årtionden efter det.

Är det viktigt att ta reda på åldern, till exempel om det gäller ett historiskt byggnadsverk, finns vetenskapliga metoder, som Kol-14-metoden eller dendrokronologiska (årsringsbaserade) analyser. Men för att bara ställa en nyfikenhet finns inga säkra metoder. Kanske det allra viktigaste ändå är att porten, dess form och färg harmonierar med huset och omgivningen i övrigt så att den inte bryter mot en estetisk helhet.

Ibland får man nöja sig med det!

Portarna här är uppenbart väldigt gamla, men är de lika gamla som 1600-talsfängelset nedan eller byggnaden till vänster från 1696?

UNDERHÅLL SKAPAR HISTORIA

Gamla byggnader bör vårdas med de metoder som fanns vid byggnadens tillkomst. Ett hela tiden närvarande, pågående lågmålt underhåll enligt gamla metoder gagnar byggnaden på ett helt annat sätt än de genomgripande restaureringar med moderna material som kan förekomma.

Oåterkalleliga ändringar på ett hus är som att rycka sidor ur en bok. Efter tillräckligt många ändringar är innehållet borta. Då har det förlorat sin historia.

En vacker helfransk port till ett före detta hotell, men negligerad sedan länge. Här ser man tydligt att det största slitage sker nedtill, där regn har runnit och stänkt på det oskyddade träet. Men tack vare ett noga utvalt trä har porten stått emot förvånansvärt bra, den är fortfarande fullt möjlig att rätta med en inte alltför komplicerad insats.

Det är rimligt att tänka att en gammal sliten port borde ersättas med en ny, men många gamla portar är medvetet konstruerade för att särskilt utsatta delar ska kunna bytas ut. Porten nedan består av två lager bräder lagda korsande. De yttre, liggande bräderna nedtill kan betraktas som offerbräder, de slits hårdast, men var också lätta att byta ut. Ett inte särskilt komplicerat arbete som gav porten ett förlängt liv.

Portar med stående bräder är lite svårare att renovera. De stående bräderna har ändträ nere vid marken, ändträet suger gärna upp regnvatten och det skadar träet. Samtidigt är det ett stort arbete att byta ut hela plankorna när de är stående.

Den pampiga porten har lagats på enklast möjliga sätt. Det är inte den elegantaste lösningen, men det skyddar porten tills en riktig renovering kan ske.

Bilden ovan visar en vanlig metod att laga stående bräder; endast den nedre delen av plankorna byts ut och skarvarna görs sneda för att öka anläggningsytan och hindra att regnvatten blir liggande i skarven.

**”Vad ska man bevara?
Formen eller materialet?”**

**Om man prioriterar formen kan materialet kasseras och ersättas med en kopia.
Om man i stället låter träet bli betydelsebärande bibehåller materialet sitt värde även om det är slitet. Generationers slitage tillför nya kvaliteter och får berätta sin historia. Materialet och hantverket blir då det dyrbaraste.”**

Ove Hidemark, professor i äldre byggnadsteknik

Vad ska hända med en här fina porten? Kommer husägaren att kosta på en renovering eller kommer den att försvinna för alltid?

BYTA ELLER BEVARA?

Camla portar utgör ofta vittnesmål om ett enastående hantverkskunnande. Men det är inte bara porten i sig som är viktig, portens samspel med arkitekturen i övrigt är också viktigt.

Moderna, nytillverkade portar har absolut sina fördelar, de är ljudisolerande, värmeisolerande, motståndskraftiga mot inbrottsförsök och brand. Men de designas centralt utan hänsyn till lokala traditioner. Deras standardmått passar sällan byggnaden, något som kan kräva dyra och förfulande anpassningar. De portar som byggvaruhusen marknadsför kan vara tillverkade av aluminium eller PVC och de säljs med en garanti på 10 år, det är kraven. På de mekaniska komponenterna, som till exempel lås, är kraven att de säljs med 2 års garanti, ett hån mot de månghundraåriga portar som de kanske ska ersätta. Möjligheterna att underhålla moderna portar och att redan om några decennier hitta korrekta reservdelar som glas, tätningar och lås till dem är i stort sett noll.

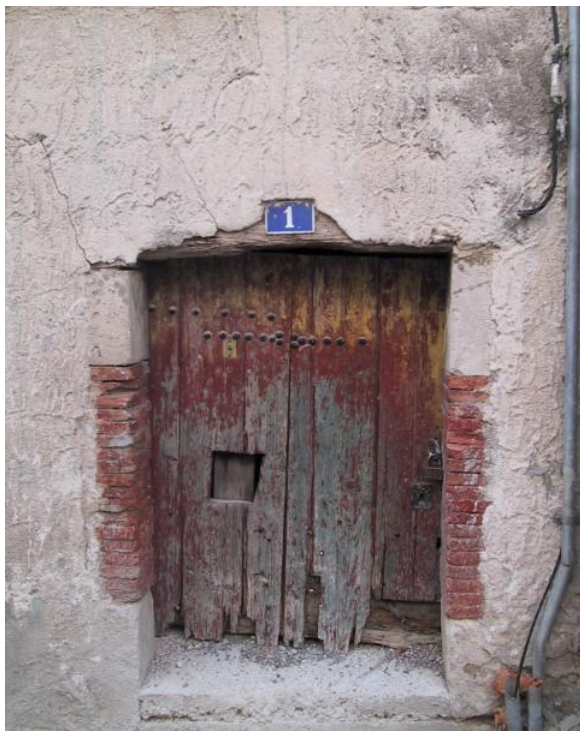
Förändringar i känsliga miljöer måste ske med stor varsamhet. Ordet ”varsamhet” definieras som ”en uppriktig strävan att inte skada”. En sådan varsamhet förutsätter i sin tur att man har kunskap om byggnaders värden och att man respekterar dem och deras omgivning.

Att skaffa ett hus kan vara den största affären man gör i livet. Det är naturligt att man vill sätta sin prägel på huset och anpassa det efter sina behov. Men för en gammal byggnad utgör en enskild ägare bara en kort parentes; det kan ha funnits tio ägare innan och troligen kommer många fler efter. Har man rätt att göra oåterkalleliga förändringar och beröva framtida ägare upplevelsen av en ursprunglig historisk miljö?

*Renovering pågår!
Det finns gott om
exempel på brutala
byten till en port
med ”modern
design” i en
historisk omgivning.*

VAD SKA MAN TYCKA OM SLITNA PORTAR?

Att vandra i provençalska byars gränder är som att resa till gångna sekler. Här finns slitna fasader och portar som vittnar om ett långt liv och, inte sällan, med ett eftersatt underhåll sprunget ur knappa förhållanden. Det är också en del av historien. Några av de finaste portar jag sett har verkligen inte varit perfekta. Är det kanske just det bedagade som skapar den speciella upplevelsen?

Se inte ned på de illa medfarna.
Men *SE* på dem. Låt dem berätta om sina liv.
Nästa gång kan de vara borta.